

ARAPÇA SÖZLÜKLERİ KULLANMA USÛLÜ

Cüneyt EREN*

ÖZET

Bu çalışma harflerin mahreçleri, kelimelerin son harfleri, kelimenin ilk harfi esas alınan sözlükler ve kelimenin okunduğu şekliyle tertip edilen sözlüklerden olmak üzere dört başlık altında toplanan alfabetik sözlüklerin kullanım metotlarını ele almaktadır. Girişte sözlük kelimesinin anlamı ve sözlük çalışmalarının tarih boyunca geçirdiği evreler değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Mahreç, müştak, mu‘cem, aslî harfler, hecâ harfleri, müfred, cemi‘

ABSTRACT

The Method Of Word Searching In Arabic Alphabetical Dictionaries

This inquiry is about the usage methods of alphabetical dictionaries classified in four main groups: dictionaries organized with reference to (1) letter outlet, (2) last letter of the word, (3) first letter of the word, and (4) pronunciation. In the introduction, it has been considered the meaning of the word “dictionary” and phases of lexical studies throughout history.

Key words: letter outlet, derivative, basic letters, alphabetic letters, singular, plural.

I. Giriş

Sözlük özetle bir dilde yer alan kelimenin anlamını ortaya koyan çalışmadır. Arapça’da mu‘cem, kâmûs veya lûgat kelimelerinin karşılığıdır. Tarihte çağdaş diyebileceğimiz bilimsel kıstasları ile metodolojik sözlük çalışmaları ilk kez Araplar tarafından yapılmıştır. Bu çalışmalar öncelikli olarak Kur’ân ve Hadis içerisindeki garip kelimelerini anlamaya yönelik *Garibu’l-Kur’ân* ve *Garibu’l-Hadis* tesmiyeleri ile şöhret kazanmış ‘mevzuî lûgat’ da denilen telifler olduğu görülmektedir.

Arapça sözlükler genel olarak harflerin mahreçleri, kelimelerin son harfleri, kelimenin ilk harfi esas alınan sözlükler ve kelimenin okunduğu şekliyle tertip edilen sözlüklerden olmak üzere dört başlık altında toplanırlar.

* Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belağatı Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

Harflerin mahreçleri esas alınan sözlüklerin başlıcaları *Kitâbu'l-'Ayn, el-Bâri' fî Garîbi'l-Lügati'l-'Arabiyye, Tehzîbu'l-Lüga, el-Muhîti fî'l-Lüga, Kitâbu'l-Muhkem ve'l-Muhîti'l-'Azam*; Kelimelerin son harfleri esas alınan sözlüklerin başlıcaları *Dîvânu'l-Edeb fî Beyâni Lügati'l-Arab, ve es-Sihâh, Tâcu'l-Lüga ve Sihâhu'l-Arabiyye, Lisânu'l-'Arab, el-Kâmûsu'l-Muhîti, Tâcu'l-'Arûs*; kelimenin ilk harfi esas alınan sözlüklerin başlıcaları *Kitâbu'l-Cîm, el-Cemhere, Mu'cemu Makâyîsi'l-Lüga, el-Mucmel fî'l-Lüga, Esâsu'l-Belâga, Muhtâru's-Sihâh, el-Mu'cemu'l-Vasîti* tir. Bu metot günümüze en yaygın olan metottur. Son olarak da kelimenin okunduğu şekliyle tertip edilen sözlüklerin başlıcaları ise *el-Merca', er-Râid, el-Muncidu'l-Ebcedî ve Larûs* adlı eserlerdir¹.

Malum olduğu üzere Arapça sözlükler kelimenin iştikaklarından arınmış aslı harflerini esas alarak tertip edilmiş olduklarından, aşağıda detayları ile verileceği üzere Arapça bir sözlükten herhangi bir kelime aranacak olursa öncelikle o kelimenin aslı harflerinin bulunması ardından gerekir.

II. Arapça Kelime Arama ile İlgili Genel Bilgiler

Arapça sözlükler genellikle 'en-nizâmu'l-elifbâi' dediğimiz tertip üzeredirler. en-Nizâmu'l-elifbâi Arapça harflerinin alfabetik sırası demektir. Arapça harfleri 28 adettir. Sözlüklerdeki bu sıralama kelimenin ilk harfinden son harfine doğru sıra takip edilerek dizilmiştir.

Arapça sözlükler kelimenin iştikaklarından arınmış aslı harflerini esas alarak tertip edilmiştir. Dolayısıyla Arapça bir sözlükten herhangi bir kelimeyi aramak istersek öncelikle o kelimenin aslı/mücerred harflerini bulmamız gerekir. Bu bağlamda araştırmak istediğimiz kelimemiz 'cem'i' ise 'müfred' haline, 'muzari', 'emir', 'masdar' veya 'müştak' kelimelerden ise zâid harflerinden arındırılarak 'mazi' fiil kipine çevrilir. Yaptığımız bütün bu işlemler kelimenin aslı unsurunu ortaya çıkarmamız içindir. Örneğin: (كاتون، كاتب يكتوب، اكتب، الكتاب، كتبه، كتبْتُ، كتابان، كُتِبَ، كُتِبَتْ، كاتيب، يكتب،) gibi farklı kiplerde gelmiş olan bütün bu kelimelerin aslı unsuru (كتب) fiil

¹ Arapça sözlüklerin tanıtımı ile ilgili bkz. Eren, Cüneyt, 'Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı', *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. IX, sy. 1 (Ocak / Şubat / Mart 2009), s. 129-152.

kökü olup sözlükten bu aslî harflere indirgedikten sonra arama yapabiliriz.

Örneğin şekil olarak ism-i mensub veya yapma masdar olan (**الجاهليَّة** -*el-câhiliyye*) kelimesini ele alalım. Bu kelimenin iştikaklarından arınmış aslî harfleri (جهل ce-hi-le) olup, sözlükten önce bu aslî harfleri bulmamız, ardından kelimelerin ikinci ve üçüncü harflerinin sıralanışı da kendi içinde alfabetik olarak takip edilerek (**الجاهليَّة** -*el-câhiliyye*) kalıbının aranması gerekecektir. Durum bu kelimedenden türemiş kelimesi, (مَجْهَلٌ , الْمَجْهَلَةُ , التَّجْهِيلُ , اسْتَجْهَلُ , جَاهِلٌ , تَجَاهَلُ) , (مَجَاهِلٌ , مَجَاهِلَةٌ , مَجَاهِلَةٌ , مَجَاهِلَةٌ , مَجَاهِلَةٌ , مَجَاهِلَةٌ , مَجَاهِلَةٌ , مَجَاهِلَةٌ) gibi diğer kelimeler için de aynen geçerlidir.

Konuğu maddeler halinde detaylandırarak olursak:

1) Aranılan kelime hangi baktan olursa olsun kök harfleri sülâsi asıl ise:

Örneğin (استغفر) kelimesi sülâsi aslı olan (غَفَرَ) kelimesine indirgenerek aranması gerekecektir. Yine (استنقذ) kelimesi de (نَقَذَ) kelimesine indirgenerek aranması gerekecektir. Yine (اخْتَفَى) kelimesi de (خَفَى) kelimesine indirgenerek aranması gerekecektir. Yine (اقْتَفَى) kelimesi de (قَفَى) kelimesine indirgenerek aranması gerekecektir.

2) Aranılan kelime hangi baktan olursa olsun kök harfleri rubâi asıl ise:

Örneğin (سَيَطِرُ) kelimesi sülâsi aslı olan (سَطَرَ) kelimesine indirgenerek aranması gerekecektir. Yine (تَسَلَّسَلَ) kelimesi de (سَلَّسَلَ) kelimesine indirgenerek aranması gerekecektir. Yine (تَنَزَّلَ) kelimesi de (نَزَلَ) kelimesine indirgenerek aranması gerekecektir. Yine (تُرْفِرُ) kelimesi de (رَفَرَ) kelimesine indirgenerek aranması gerekecektir. Yine (تَبَعْتَرُ) kelimesi de (بَعْتَرُ) kelimesine indirgenerek aranması gerekecektir. Öte yanda (تَسْهَرُجُ) kelimesi de (سَهَرَجُ) kelimesine indirgenerek aranması gerekecektir.

3) Aranılan kelime isim ise:

(س، أ، ل، ت، م، و، ن، ي، ه، ا) zaid harfleri hazfedilir. Örneğin (مقابر) kelimesinden zâid harfler olan (م -mim) ve (ا -elif leyyine) hazfedildiğinde kelimenin aslı (قبر) kelimesine dönüşür.

Yine (كَبِير) kelimesinden zâid harf olan (ي -yâ) harfi hazfedildiğinde kelimenin aslı (كَبُر) kelimesine dönüşür.

4) Aranılan kelime içinde illetli harf varsa:

Örneğin (استقام) kelimesi sülâsî aslı olan (قام) kelimesine indirgenerek aranması gerekecektir. Yine (استعاذ) kelimesi de (عاذ) kelimesine indirgenerek aranması gerekecektir. Yine (ابتاع) kelimesi de (باع) kelimesine indirgenerek aranması gerekecektir. Yine (بيع) kelimesi de (بيع) kelimesine indirgenerek aranması gerekecektir. Yine (استهان) kelimesi de (هان) kelimesine indirgenerek aranması gerekecektir. Yine (ارتدى) kelimesi de (ردى) kelimesine indirgenerek aranması gerekecektir.

5) Aranılan kelime müsennâ veya cem'i ise:

Bu kelimeleri müfredine ardından da yine diğer kelimelerde olduğu gibi aslı kök harflerine indirgeme gerekecektir. Ardından sözlük bu kelimenin müfredini daha sonra da cem'i halini verecektir.

Örneğin cemi olan (أبواب) kelimesini sözlükten araştırıyor olsak bu kelimeyi öncelikle aslı kök harfleri olan (بَوَب) ye indirgemeli ve sözlükte de bu maddeden aramalıyız. Ardından bu kelimenin müfredi (باب) kelimesi gelecektir. Ardından da aradığımız kelime (أبواب) maddesini bulabiliriz.

Örneğin cemi olan (دُور) kelimesini sözlükten araştırıyor olsak bu kelimeyi öncelikle aslı kök harfleri olan (دَوْر) ye indirgemeli ve sözlükte de bu maddeden aramalıyız. Ardından bu kelimenin müfredi (دَاْر) kelimesi gelecektir. Ardından da aradığımız kelime (دُور) maddesini bulabiliriz.

Aynı durum müsennâ kelimeler için de geçerlidir. Örneğin müsennâ olan (عَصَوَان) kelimesini sözlükten araştırıyor olsak (ki sözlükler çoğu zaman kelimelerin tesniyesini vermez) bu kelimeyi öncelikle aslı kök harfleri olan (عَصَو) ye indirgemeli ve sözlükte de bu maddeden aramalıyız. Ardından bu kelimenin müfredi (عَصَا) kelimesi gelecektir.

kelimesi gelecektir. Ardından da aradığımız (عَصَوَان) kelimesini bulabiliriz.

6) Aranılan kelimemizin bazı harfleri muzaaf ise:

Öncelikli olarak muzaaflığı açmamız gerekecektir. Ardından aslî kök harflerine indirgeyip sözlükten bu aslî harflerinden aramamız gerekecektir.

Örneğin (اَرْتَدَّ) kelimesini muzaaflığı açılarak önce (اَرْتَدَّ) ye ardından da (رَدَّ) aslî kök harflerine indirgeyerek sözlükten bu aslî harflerinden aramamız gerekecektir.

Başka bir örnek verecek olursak (اعْتَدَّ) kelimesi muzaaflığı açılarak önce (اعْتَدَّ) ye ardından da (عَدَّ) aslî kök harflerine indirgeyerek sözlükten bu aslî harflerinden aramamız gerekecektir.

Yine başka bir örnek verecek olursak (اهْتَزَّ) kelimesini muzaaflığı açılarak önce (اهْتَزَّ) ye ardından da (هَزَّ) aslî kök harflerine indirgeyerek, sözlükten bu aslî harflerinden aramamız gerekecektir.

7) Aranılan kelimemiz ibdale uğramış bir kelime ise:

Üç harfli bir fiilin birinci harfi (ز، د، ذ) harflerinden birisi ise, bu fiil (افْتَعَال) babında kullanımı sırasında bu babın (ت) harfi (د) harfine dönüşür.

Üç harfli bir fiilin birinci harfi (ط، ظ، ض، ص) harflerinden birisi ise, bu fiil (افْتَعَال) babında kullanımı sırasında bu babın (ت) harfi (ط) harfine dönüşür.

Üç harfli bir fiilin birinci harfi (ث، و، ي) harflerinden birisi ise, bu fiil (افْتَعَال) babında kullanımı sırasında bu harfler (ت) harfine dönüşür.

Üç harfli bir fiilin birinci harfi (د، ذ) (ت، ث) (ط، ظ) (ص، ض) (س، ش، ز) harflerinden birisi ise, bu fiil (تَفَعُّلٌ) (تَفَاعُلٌ) (تَفَاعُلٌ) bablarında kullanımı sırasında bu bablarda zâid olan (ت) harfi (د) harfine dönüşür. Bazen başlarına vasıl hemzesi getirilir.

Bu türden bir kelimelerin sözlükten araştırılması durumunda öncelikle ibdallığın/dönüşümün kaldırılması gerekecek ve söz-

lükten öncelikle aslî haline kavuşmuş olan kelime araştırılacak, ardından aranacak kelime bulunabilecektir.

Örneğin sözlükten (افعال) babında gelmiş olan (اضْطْرَاب) kelimesini arayacak olursak bu kelimenin ibdallığı kaldırıldıktan sonraki aslî harfleri (ضَرَبَ) fiilidir. Yine (افعال) babında gelmiş olan (اضطلع) kelimesini arayacak olursak bu kelimenin ibdallığı kaldırıldıktan sonraki aslî harfleri (ضَلَعَ) fiilidir. Yine (افعال) babında gelmiş olan (اِذْفَر) kelimesini arayacak olursak bu kelimenin ibdallığı kaldırıldıktan sonraki aslî harfleri (زَهَرَ) fiilidir. Dolayısıyla yukarıda da belirttiğimiz gibi sözlükten öncelikle aslî haline kavuşmuş olan bu kelimeler araştırılacak, ardından aranacak kelime bulunabilecektir.

8) Aranılan kelimemiz hazfe uğramış bir kelime ise:

a- Örneğin **mezum ecvef muzari fiil ise** (لَمْ يَنْقُلْ) fiili (قَوْلٌ) fiil kökünden aranacaktır. Yine (لَمْ يَرْخُ) fiili (رَوْحٌ) fiil kökünden aranacaktır. Yine (لَمْ يَبْرِثْ) fiili (بَيْتٌ) fiil kökünden aranacaktır.

b- Örneğin **ecfev emir ise** (فَلْ) fiili (قَوْلٌ) fiil kökünden aranacaktır. Yine (رَذٌ) fiili (رَيْدٌ) fiil kökünden aranacaktır.

c- Örneğin **sonu illetli olan mezum muzari fiil ise** (لَمْ يَنْدُ) fiili (دَنْوٌ) fiil kökünden aranacaktır. Yine (لَمْ يَمْشِ) fiili (مَشْيٌ) fiil kökünden aranacaktır. Yine (لَمْ يَخْشِ) fiili (خَشْيٌ) fiil kökünden aranacaktır.

d- Örneğin **sonu illetli olan bir fiilin emir kipi ise** (فَلْ) fiili (وَقَفٌ) fiil kökünden aranacaktır. Yine (جَدْ) fiili (وَجْدٌ) fiil kökünden aranacaktır. Yine (صَلْ) fiili (وَصَلٌ) fiil kökünden aranacaktır.

e- Örneğin **misâl vâvi fiilin emir kipi ise** (اِحْشَ) fiili (خَشْيٌ) fiil kökünden aranacaktır. Yine (رَمْ) fiili (رَمِيٌّ) fiil kökünden aranacaktır. Yine (ادْعَ) fiili (دَعْوٌ) fiil kökünden aranacaktır.

f- Örneğin **mehmuz fiilin emir kipi ise** (خُدْ) fiili (أَخَذَ) fiil kökünden aranacaktır. Yine (تُرْ) fiili (تَوْرٌ) fiil kökünden aranacaktır. Yine (سَلْ) fiili (سَأَلٌ) fiil kökünden aranacaktır.

g- Örneğin **misâl vâvî muzari fiil ise** (يَعِدُ) fiili (وَعَدَ) fiil kökünden aranacaktır. Yine (يَقِفُ) fiili (وَقَفَ) fiil kökünden aranacaktır. Yine (يُرِنُّ) fiili (وَرَنَ) fiil kökünden aranacaktır.

h- Örneğin **misâl vâvî fiilin masdarı ise** (هَبَ) masdarı (وَهَبَ) fiil kökünden aranacaktır. Yine (صَلَّةٌ) masdarı (وَصَلَ) fiil kökünden aranacaktır. Yine (سِمَةٌ) masdarı (وَسَمَ) fiil kökünden aranacaktır.

j- Örneğin **sonu illetli olan fiilin sakin tâ ile bitişmesi durumunda** (حَسَّتْ) fiili (حَسَبِي) fiil kökünden aranacaktır. Yine (دَعَتْ) fiili (دَعَوْ) fiil kökünden aranacaktır. Yine (سَقَّتْ) fiili (سَقَّى) fiil kökünden aranacaktır.

k- Örneğin **ecvef fiili** (ت، ث، ت، ن، نا، تما، ثم، تُن) **gibi harekeli ref zamirleri ile bitişmesi durumunda** (قَلْتُ، قَلْتِ، قَلْتِ) fiilleri (قَوْلٌ) fiil kökünden aranacaktır.

l- Örneğin **tenvin almış ism-i menkûsun tenvini hazfedilmiş harfidir. Dolayısıyla** (قَاضٍ) fiili (قَضَى) fiil kökünden aranacaktır. Yine (دَاعٍ) ism-i fâili (دَعَوْ) fiil kökünden aranacaktır. Yine (مُحَامٍ) ism-i fâili (حَمَى) fiil kökünden aranacaktır.

Bu aşamadan sonra araştırılacak olan kelimenin hangi sözlükten bakılacağı aşmasına gelinir. Yukarıda da beyan ettiğimiz üzere Arapça sözlüklerin bazıları **harflerin mahreçleri esas alınarak**, bazıları **kelimelerin son harfleri esas alınarak**, bazıları da **kelimenin ilk harfi esas alınarak**, bazıları da **kelimenin okunduğu şekliyle** tertip edilmiştir. Bu durumda şayet arayacağımız kelime kelimenin ilk harfi esas alınarak tertip edilmiş bir sözlükten bakılacaksa; müştaklarından arınmış, araştırmaya hazır hale gelmiş olan asli kelimelerden oluşan kelimemizin ilk harfine, sonra ikinci harfine, ardından da başa doğru üçüncü harfine bakılır.

Şayet kelimemiz kelimelerin son harfleri esas alınarak tertip edilmiş bir sözlükten bakılacaksa bu durumda sözlükte aranacak olan babı bilmek için müştaklarından arınmış, araştırmaya hazır hale gelmiş olan asli kelimelerden oluşan kelimemizin asıl harflerinden son harfine, faslı bulmak için de ilk ve daha sonra gelen başa doğru üçüncü harfine bakılır.

III. Arapça Alfabetik Sözlük Türlerinden Pratik Yapma

Şimdi hem pratik yapma hem de zengin dil kaynağı sözlüklerimizde her hangi bir maddenin nasıl bulunacağını görebilmek için örnek olarak (جهل ce-hi-le) maddesini alalım ve bu maddeyi üç ana başlık altında topladığımız hem harflerin mahreçleri esas alınan sözlükler, hem kelimelerin son harfleri esas alınan sözlükler, hem de kelimenin ilk harfi esas alınan sözlüklerden birer örnek sözlük seçerek bulmaya çalışalım:

1- Harflerin Mahreçleri Esas Alınan Sözlüklerden Kelime Arama

a) Kitâbu'l-'Ayn (كتاب العين)

Bu sözlüğün sahibi Aruz ilminin kurucusu Halil b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhidî (v.175 h.)'dir². Sibeveyh'in hocasıdır. Sözlüğü Halil b. el-Ferâhidî'nin öğrencisi Leys b. Seyyâr'ın yazdığı da iddia edilmektedir³. Halil b. Ahmed Aruz ilminde bilinen Arap vezinleri üzerine yeni vezin ilave edecek kadar rüsh ehli bir âlimdir. *Kitâbu'n-Nağam, Kitâbu'ş-Şevâhid, Kitâbun-Nakt ve'ş-Şekl ve Kitâbu'l-'Ayn* **Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**'a zeyl olmak üzere *Kitâbu Fâiti'l-'Ayn, Kitâbu'l-ikâ'*adlarında son derece faydalı ve son devir âlimlerine kaynak olan çok sayıda eseri vardır.⁴

Yukarıda da belirttiğimiz üzere *Kitâbu'l-'Ayn* adlı sözlükte kelimeler önce 'halkî' denilen gırtlaktan çıkış sırasına göre dizilen harfler, ardından dil, dış ve dudaktan çıkan harfler ve ardından da illetli harfler şeklinde ağızdan çıkış yerine göre tertip edilmiştir.

Harflerin sıralaması

(ع ح خ ه غ ق ك ج ش ض ص ز ط د ت ظ ث ذ ر ل ن ف ب م و ا ي ء)

şeklindedir.

Bu itibarla örneğin (جهل ce-hi-le) maddesini bu tertibe göre (ع ح خ ه غ ق ك ج) harflerinden sonra gelen (ج harfu'l-cîm) başlığının altın-

² Bkz. İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, nşr. İbrahim Ramazan, Beyrut, 1994, s. 48-49.

³ İbnu'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 42; bkz. Demirayak, Kenan-Çögenli Sadi, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Erzurum, 1995, s. 123.

⁴ Hakkında fazla bilgi için bkz. İbnu'n-Nedîm, *a.g.e.* göst. yer; el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, I/341, İbn Hallikân, *Vefeyatu'l-'A'yân*, II/244, Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifin*, IV/112; Ben Cheneb Moh., 'Halîl', *IA*, V/1, 158.

da **'bâbu'-hâ' ve'l-cîm ve'l-lâm** babında yer alacaktır. Bu bâbın altında, kalb sistemine göre (هَجَل he-ce-le) (هَلَج he-le-ce) (جَهَل ce-hi-le) (لَهَج le-hi-ce), (جَه ce-le-he) maddeleri işlenmiştir. Bizim araştırmak istediğimiz (جَهَل ce-hi-le) maddesi (هَجَل he-ce-le) ve (هَلَج he-le-ce) maddelerinden sonra ve (لَهَج le-hi-ce), (جَه ce-le-he) maddelerinden önce yer alır.

(جَهَل ce-hi-le) maddesinin önce de **'bâbu'-hâ ve'l-cîm ve'r-râ'** bâbı bulunmaktadır. Bu babın altında sırasıyla (هَجَر he-ce-ra), (هَرَج he-re-ca), (جَهَر ce-he-re), (رَهَج re-he-ce) ve (رَجَه ce-re-he) maddeleri vardır.

(جَهَل ce-hi-le) maddesinden sonra da **'bâbu'-hâ ve'l-cîm ve'n-nûn'** bâbı gelecektir. Bu babın altında da sırasıyla (هَجَن he-ce-ne), (نَهَج ne-he-ce), (جَهَن ce-he-ne) ve (نَجَه ne-ce-he) maddeleri sıralanmıştır.

2- Kelimelerin Son Harfleri Esas Alınan Sözlüklerden Kelime Arama

a) Lisânu'l-'Arab (لسان العرب)

Bu eserin sahibi Ebu'l-Fadl Cemâlu'd-din Muhammed b. el-'İzz b. el-Mukarrem el-Ensârî İbn Manzûr (ö. 711/1311)⁵'dur. Arap dilinin en sağlam sözlük kaynağı olarak kabul edilir. Kelimelerin son harfleri esas alınarak tertip edilen el-Cevherî (ö. 393/1003)'nin *es-Sihâh* adlı eseri ile aynı kategoride değerlendirilir⁶.

Lisânu'l-'Arab'ta (جَهَل ce-hi-le) maddesi 'harfu'l-lâm' babında 'ce-hi-le' faslında yer almıştır⁷. Bu fasla gelene kadar 'elif' harfinden başlayarak (harfu'l-bâ', harfu'l-tâ', harfu'l-sâ', harfu'l-cîm, harfu'l-hâ', harfu'l-hâ', harfu'd-dâl, harfu'z-zâl, harfu'z-zây, harfu's-sîn, harfu's-şîn, harfu's-sâd, harfu'd-dâd, harfu't-tâ', harfu'z-zâ, harfu'l-'ayn, harfu'l-gayn, harfu'l-fâ', harfu'l-kâf, harfu'l-Kaf) bablarını 'lâm' harfine kadar ilk aslî harflerine göre kendi içinde alfabetik sıralamaya göre dizmiştir. 'Harfu'l-lâm' ba-

⁵ Bkz. Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, XII/46-47.

⁶ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, I/15, Beyrut, 1994 (1414).

⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, XI/129.

bında da 'lâm' harfi hakkında kısa bir izah yaptıktan sonra ele alınan maddelerin birinci harflerini ve bu harfi takip eden harfleri kendi içinde alfabetik sıraya göre sıralanmıştır. Dolayısıyla (جھل ce-hi-le) maddesine gelmeden önce (أبل e-be-le), (أهبل eb-he-le), (أتل e-te-le), (أسل e-se-le), (أسل es-ce-le), (أسل es-ke-le) diye başlayan alfabetik sıralama (أسل cen-be-le), (أسل cen-se-le), (أسل cen-ce-le), (أسل cen-ha-de-le), (أسل cen-de-le) şeklinde devam etmiştir. Bu sıralama (جھل ce-hi-le) maddesinden sonra da (جھل ceh-be-le), (جھل ce-ve-le), (جھل ce-ye-le) şeklinde devam edip, alfabetik sıralamaya göre 'cîm' harfinden sonra gelen 'hâ' harfine intikal ederek (أسل ha-be-le), (أسل hab-te-le) şeklinde sıralanır. Bu tertip 'harfu'l-lâm' babının sonuna kadar alfabetik olarak devam ederek (أسل ye-le-le) maddesiyle son bulur. Ardından son harfleri esas alınarak tertip edilen bablardan 'mim' harfi geleceğinden 'harfu'l-mîm'e geçilir.

b) el-Kâmûsu'l-Muhît (القاموس المحيط)

Bu eser büyük dilci Muhammed b. Ya'kûb el-Firûzâbâdi⁸ (ö. 816/1413) tarafından telif edilmiştir. Bu eserin ilk telif edildiğinde 60 ciltten oluştuğu rivayet edilir. Bu gün elimizde mevcut olan 'Kâmûs' o kapsamlı kamusun ancak otuzda biridir⁹.

Bu maddeyi el-Firûzâbâdi'nin *el-Kâmûsu'l-Muhît* adlı sözlüğünde bulmaya çalışalım. Yukarıda da zikrettiğimiz üzere bu sözlük de metot olarak kelimelerin son harfleri esas alınarak tertip edilmiştir. Dolayısıyla (جھل ce-hi-le) maddesini 'bâbu'l-lâm' bölümünün 'faslu'l-cîm' başlığı altında aramalıyız. Araştırıldığında (جھل ce-hi-le) maddesinin (أسل ce-na'-de-le) maddesi ile (جھل ceh-be-le) maddeleri arasında olduğu görülecektir.

⁸ el-Firûzâbâdi hakkında fazla bilgi için Bkz. Brockalman C, Firûzâbâdi, *İA*, IV, 653; Kahhâle, *Mu'cemu'l-Muellifin*, XII, 118-119.

⁹ Geniş bilgi için bkz. Abdurrahman Fehmi Efendi, *Medresetu'l-Arab, İslam Medeniyeti Tarihi*, yayına hazırlayanlar: Hüseyin Elmalı, Cüneyt Eren, İstanbul, 2005, s. 105.

3- Kelimenin İlk Harfi Esas Alınan Sözlüklerden Kelime Arama

a) Esâsu'l-Belâğa (أساس البلاغة)

Bu eserin sahibi de Mahmûd b. 'Umer ez-Zemahşerî (ö. 583 538/1143)'dir¹⁰. Kelimenin ilk aslı harfi esas alınarak hazırlanmıştır. Ancak ez-Zemahşerî, eş-Şeybânî'nin aksine bu sözlükte kelimelerin ikinci ve üçüncü harflerinin sıralanışını da alfabetik olarak düzenlemiştir. Bu sözlüğün özelliği kelimeleri hem lügat hem de mecâzi anlamıyla birlikte vermesidir. Mecâzî mânâlarda kullanılan ne kadar kelime varsa hemen hemen hepsini derlemiştir.

Şimdi (المجهلة) maddesini bu sözlükten arayacak olursak bu sözlükte kelimenin ilk aslı harfi esas olacağından bu kelime 'kitâbu'l-cîm'in 'ce-hi-le' babında aranacaktır. Alfabetik olarak (ج ce-e-e), (ج أب ce-e-be), (ج أر ce-e-ra) diye başlayan madde tertibi (ج ce-ne-ye), (جهد ce-he-de), (جهره ce-he-re), (جهش ce-he-şe), (جهض ce-he-da), ve (جهل ce-hi-le) maddesine ulaşacaktır. Bu madde başlığı bulunduktan sonra artık iş bu aslı harflerden türemiş olan (المجهلة) maddesini araştırmaya kalır. Bu madde de yine kendi içinde kelimenin ikinci ve üçüncü harflerinin alfabetik olarak tertip sırası ile kolayca bulunacaktır.

b) el-Mucmel fi'l-Luğa (الجمل في اللغة)

Bu sözlük Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris (ö. 395/1004) tarafından telif edilmiştir. Kelimenin ilk aslı harfi esas alınarak hazırlanmıştır. Madde başlıkları elif harfinden başlayarak yâ harfine kadar ilk aslı harflerine göre bölümlere ayrılmıştır. İlk iki bölümde tertip esnasında kelimelerin sadece ilk harflerini ve bu harfi takip eden harfleri alfabetik sıraya göre esas almıştır.

Bu sözlükte (جهل ce-hi-le) maddesini 'bâbu'l-cîm ve'l-hâ' başlığı altında alfabetik sıralamaya göre (جهش ce-he-şe) (جهض ce-he-da) (جهف ce-he-fe) maddelerinden sonra gelmektedir. Bu maddeden sonra (جهم ce-he-me), (جهن ce-he-ne) maddeleri yer almakta, ardından 'bâbu'l-cîm ve'l-vâv' başlığı gelmektedir.

¹⁰ Bkz. Kahhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, XII, 186-187.

4- Kelimenin Okunduğu Şekliyle Tertip Edilen Sözlüklerden Kelime Arama

a) er-Râid (الرائد)

Bu sözlük Cubrân Mes'ûd tarafından hazırlanmıştır. İlk defa 1964 senesinde neşredilmiştir. *el-Merca'* gibi kelimenin okunduğu üzere tertip edilen sözlüktür. Diğer bir tabirle idgam açılmamış, örneğin (رَكَّةً) kelimesi (ت ك ك) bölümünde değil (ت ك ت) bölümünde yer almıştır. Dolayısıyla kelimenin mastarı araştırılmadan doğrudan alfabetik harf sıralaması gözetilmiştir. Ancak mezid ve illetli fiillerin mastarlarına da o kelimenin başında parantez içerisinde işaret edilmiştir. Müellif mukaddimede sözlüğünün metodu hakkında yaptığı izahatta bunun araştırmacıya kolaylık sağladığını söyler¹¹.

Bu sözlükte örneğin (اِنْتَصَرَ) kelimesi klasik Arapça sözlüklerde olduğu gibi kök tertibi esasına göre (نَصَرَ) babında değil kelimelelerin kendi içinde alfabetik okunuş sıraları esas alınarak (ا) harfi grubunda (اِنْتَشَبَ) ve (اِنْتَصَرَ) kelimelerinden sonra gelir. Ardından da (اِنْتَصَرَ) ve (اِنْتَفَكَ) kelimeleri sıralanır¹².

Yine bu baktan olmak üzere örneğin (اجْتَمَعَ) kelimesini klasik kök tertibi üzere (جَمَعَ) grubunda değil harflerin alfabetik diziliş esasına göre (ا) harfi grubunda (اجْتَلَفَ) ve (اجْتَلَمَ) kelimelerinden sonra aramak gerekecektir¹³.

b) Larûs (لاروس المعجم العربي الحديث)

Bu sözlük Halil el-Cer tarafından hazırlanmıştır. Lügat bölümüne Muhammed Halil Paşa ve Hâni Ebû Muslih'in da katkıları olmuştur. Muhammed eş-Şâyib de redaktesini yapmıştır. 1973 senesinde neşredilmiştir.

Bu sözlükte örneğin (اجْتَفَلَ) kelimesi klasik Arapça sözlüklerde olduğu gibi kök tertibi esasına göre (خَفَلَ) babında değil kelimelerin kendi içinde alfabetik okunuş sıraları esas alınarak (ا) harfi

¹¹ Cubrân Mesûd, *er-Râid*, 2. Bsk. Beyrut, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1968, s. 13.

¹² Bkz. Cubrân Mesûd, *er-Râid*, 2. Bsk. s. 248.

¹³ Bkz. Cubrân Mesûd, *er-Râid*, 2. Bsk. s. 236.

grubunda (اِحْتَفَظَ) ve (اِحْتَفَّ) kelimelerinden sonra gelir. Ardından da (اِحْتَفَنَ) ve (اِحْتَفَى) kelimeleri sıralanır¹⁴.

Yine bu bابتan olmak üzere örneğin (الأُخُوْرِي) kelimesini klasik kök tertibi üzere (حَاَزَ - حُوْرًا) grubunda değil harflerin alfabetik diziliş esasına göre (أُ) harfi grubunda (الأُخُوْدِي) ve (الأُخُوْرِي) kelimelerinden sonra aramak gerekecektir¹⁵.

III. Sonuç

Sözlük kelime olarak Arapça mu'cem, kâmûs veya lûgat kelimeleri ile karşılanan; bir dilde yer alan kelimenin öncelikle birincil daha sonra da gelebilecek diğer anlamlarını, farklı telif edilme gayelerine matuf olarak deyim veya cümle içinde söyleyiş ve yazılış şekillerini, kelimenin iştikakını, kökünü, bunların telaffuz ve başka unsurlarla meydana gelen söz ve anlamlarını bazen de örneklendirerek veren çalışmalardır.

Arapça sözlük kullanımı için dili meydana getiren isim, fiil, zamir gibi kelime sınıflarını ve bunların aldıkları fiil çekimleri ve ismin halleri gibi durumlarını ele alan biçim bilim diyebileceğimiz morfoloji alt yapısını sağlam oluşturmak gerekir.

Mâlum olduğu üzere Arapça sözlükler kelimenin iştikaklarından arınmış aslı harflerini esas alarak tertip edilmiş olduklarından, Arapça bir sözlükten herhangi bir kelime aranacak olursa öncelikle o kelimenin aslı harflerinin bulunması gerekir. Bu bağlamda araştırmak istediğimiz kelitemiz 'cem'i' ise 'müfred' haline, 'muzari', 'emir', 'masdar' veya 'müştak' kelimelerden ise zâid harflerinden arındırılarak 'mazi' fiil kipine çevrilir. Yaptığımız bütün bu işlemler kelimenin aslı unsurunu ortaya çıkarmamız içindir. Örneğin: (كَاتِبُونَ، كَاتِبَاتٌ يَكْتُبُونَ، اِكْتَبَ، الْكِتَابَ، كَتَبَهُ، كَتَبْتُ، كِتَابًا، كُتِبَ، كُتِبَتْ، كُتِبَتْ، كُتِبَتْ، يَكْتُبُ، يَكْتُبْنَ) gibi farklı kiplerde gelmiş olan bütün bu kelimelerin aslı unsuru (كَتَبَ) fiil kökü olup sözlükten bu aslı harflere indirgedikten sonra ancak arama yapabiliriz.

¹⁴ Bkz. el-Cer, Halil, *Lârûs*, Mektebetu Larous, Paris, 1973, s. 31.

¹⁵ Bkz. el-Cer, Halil, *Larûs*, s. 37.